

Методологія, історіографія та джерелознавство аграрної історії

Methodology, historiography and source studies of agrarian history

УДК 94(410.1):82-94:005.936.3-051(=111):502. (251.1=161.2)»180/185»
DOI: 10.31651/2413-8142-2023-29-Otzemko

Olena Otzemko

*PhD (in History), Associate Professor, Associate Professor of the Department of History of Ukraine and
Special Branches of History, Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnitsa, Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3164-1148>

Scopus-Author ID 57411371700

e-mail: otzemko@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Otzemko, O. (2023). Ukrainian steppe in the memoirs of the English entrepreneur George Hume. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 29, 99-105. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Otzemko

UKRAINIAN STEPPE IN THE MEMOIRS OF THE ENGLISH ENTREPRENEUR GEORGE HUME

Abstract. *The purpose of this research is to study George Hume's memoirs as a foreign perspective on of the South Ukrainian region in the latter half of the 19th century, determining the potential for obtaining information for studying the history of Southern Ukraine during the period of post-reform modernization.*

The novelty *of this research is determining how the realities of life in the steppe Ukraine in the latter half of the 19th century are reflected in the memoirs of the English entrepreneur, taking into account that they are a piece of historical and literary writing about Ukraine on the one hand, and a source of personal experience on the other.*

Conclusions. *The South Ukrainian steppes in the memoirs of G. Hume are presented as a combination of natural and human factors, social and economic relations that are closely intertwined with each other. Hume's words generally coincide with information from other sources used in modern research. First and foremost, undoubtedly, it was entrepreneurial activity since this was the author's main goal. Nature-related topics are also closely connected with his business interests: the author emphasizes the need for effective exploitation of the fertile black land. The vivid essays about his business partners, estate owners, peasants, and Mennonite Germans are an integral part of the memoirs. A keen interest in people is combined with amiability, which reveals itself throughout. At the same time, the narrative is imbued with value judgments common for a representative of the European (British) society, which are based on the following antithesis: talented people versus a backward, inefficient state. The author writes with great sympathy about local (Ukrainian) peasants, emphasizing their abilities that had not been properly developed due to lack of education.*

Given this, it is logical that one of the main ideas of the memoirs is the author's civilizational mission which was carried out not only through the promotion of "labor-saving machines", but also through the introduction of the "Eastern people" to the benefits of civilization.

Key words: *Southern Ukraine, steppe, memoirs of foreigners, modernization, agricultural machinery, entrepreneurship.*

Олена Отземко

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки,

Донецький національний університет імені Василя Стуса, м. Вінниця, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3164-1148>

Scopus-Author ID 57411371700

e-mail: otzemko@gmail.com

Бібліографічний опис для цитування: Отземко О. Український степ у спогадах англійського підприємця Джорджа Г'юма. *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 99-105. doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Otzemko

УКРАЇНСЬКИЙ СТЕП У СПОГАДАХ АНГЛІЙСЬКОГО ПІДПРИЄМЦЯ ДЖОРДЖА Г'ЮМА

Анотація. *Метою розвідки є дослідження мемуарів Джорджа Г'юма як прикладу іноземного погляду на південноукраїнський регіон другої половини XIX ст., визначення їхнього інформаційного потенціалу для вивчення історії Південної України часів пореформеної модернізації.*

Наукова новизна дослідження полягає у з'ясуванні особливостей віддзеркалення реалій життя степової України другої половини XIX ст. у мемуарах англійського підприємця з огляду на їхню належність як до джерел особового походження, так і до історико-літературної україніки.

Висновки. Південноукраїнські степи в мемуарах Дж. Г'юма представлено як поєднання природних і людських факторів, соціальних та економічних взаємин, тісно переплечених між собою. Свідчення Дж. Г'юма загалом збігаються з інформацією інших джерел, залучених до сучасних досліджень. На першому місці, безумовно, – підприємницька діяльність, оскільки це і було головною метою автора. Захоплення українськими степами, природні сюжети також тісно пов'язані з діловими інтересами: автор наголошує на потребі ефективної експлуатації родючих чорноземів. Важливим елементом спогадів є яскраві нариски про партнерів по бізнесу, власників маєтків, селян та німецьких колоністів. Живий інтерес до людей поєднується з доброзичливістю, яка притаманна всім характеристикам. Водночас оповідання просякнуте оціночними судженнями, притаманними представнику європейського (британського) суспільства, що виявляється в порівняннях із реаліями своєї країни й антитезі: талановиті люди – відстала, неефективна держава. Автор із великою симпатією пише про місцевих (українських) селян, наголошуючи на їхніх здібностях, нереалізованих через неосвіченість.

Логічною, з огляду на це, є одна з головних ідей мемуарів – цивілізаційна місія автора, що реалізувалася не тільки шляхом упровадження «трудозберігаючих машин», а і шляхом долучення «східного народу» до благ цивілізації.

Ключові слова: Південна Україна, степ, Дж. Г'юм, мемуари іноземців, модернізація, сільськогосподарська техніка, підприємництво.

Постановка проблеми. Вагому частку джерельної бази української історії становлять джерела іноземного походження. Невід'ємним їхнім складником є мемуарні твори іноземців, які з різних причин відвідували Україну або певний час мешкали на її території. Не є винятком XIX ст., особливо друга його половина, що позначилася прискоренням соціально-економічного розвитку, який приваблював іноземних інвесторів, підприємців і просто мандрівників. Одні їхали заробляти гроші, інші прагнули побачити зміни, що відбувалися в Російській імперії, до складу якої входили українські землі. Багато хто з них поділився своїми враженнями від побаченого в мемуарах, мандрівних записках, значущість яких передусім полягає у погляді представників іншої культури на українські реалії пореформених часів. Це, зокрема, стосується південноукраїнських губерній, які характеризувалися швидшою за інші регіони капіталістичною модернізацією як промислової, так і аграрної сфер.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Пореформена модернізація аграрної сфери України, зокрема південноукраїнсько-

го степового регіону другої половини XIX ст., досліджена в працях Н. Темірової¹, О. Реєнта та О. Сердюка², окремим аспектам приділено увагу в статтях І. Фаренія³, І. Десятнікова⁴, В. Васильчука⁵, І. Міронової⁶, Ю. Присяжнюка⁷. Значення іноземної мемуаристики як джерела з історії України розглядає Д. Наливайко⁸, теоретичні питання мемуаристики – Дж. Рак⁹.

Мета статті – з'ясувати особливості віддзеркалення реалій життя степової України другої половини XIX ст. у мемуарах англійського підприємця Джорджа Г'юма, окреслити їхній інформаційний потенціал для вивчення історії регіону.

Виклад основного матеріалу. Джерелом для дослідження виступають спогади англійця Джорджа Г'юма, який в українських губерніях Росії тридцять п'ять років (1857 – 1892 рр.) займався підприємницькою діяльністю, пов'язаною із сільськогосподарською технікою. Як мемуарний твір спогади поєднують приватне і публічне, позаяк автор пише і про себе, і про людей з якими зустрічався та спілкувався протягом життя¹⁰. Твір Дж. Г'юма – автобіографічні мемуари, на-

1 Темірова Н.Р. Помішки України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк: ДонНУ, 2003. 319 с.; Темірова Н. Р. Матеріально-технічне забезпечення поміщицьких господарств України наприкінці XIX – на початку XX ст. *Наукові праці: Науково-методичний журнал. Вип.4. Історичні науки*. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2002. С.83–87.

2 Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). Київ: Ін-т історії України, 2011. 365 с.

3 Фареній І.А. Селянське господарювання в системі товарно-ринкових відносин пореформених десятиліть. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*: 36. наук. пр. 2011. Вип.18.С.163–171.

4 Десятніков І. В. Реформа 1861 р. та формування виробничих відносин у сільському господарстві України. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. Вип. 18. С. 78–84.

5 Васильчук В. М. Перші німецькі колонії на Півдні України (кінець XVIII – XIX ст.). *Музейний вісник*. 2015. №2. С.60–68.

6 Міронова І. С. Німецька колонізація Південної України XVIII-XIX ст.: періодизація проблеми. *Історичний архів*. 2016. Вип. 16. С. 81–87.

7 Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Півдня України як об'єкт етнологічних студій (на матеріалах спогадів Є. Чикаленка). *Український селянин*. Вип. 22. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2019. С.56–61; Присяжнюк Ю. П. Український селянин періоду кризи кріпосного права (штрихи ментального портрету). *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2022. №1. С. 61–68.

8 Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. Київ: Основи, 1998. 578 с.

9 Rak J. Are Memoirs Autobiography? A Consideration of Genre and Public Identity. *Genre*. 2004. № 36. P.305–326.

10 Rak J. Are Memoirs Autobiography? A Consideration of Genre and Public Identity. *Genre*. N36. P.311.

писані на схилі життя: автор розповідає про своє походження, родину, дитинство, хоча основна увага зосереджена на роках, проведених на теренах України. Він ставить за мету не просто розповісти про події, а поділитися життєвим і підприємницьким досвідом: «які можливості існують для британського бізнесу [...], труднощі, які необхідно подолати, успіх, якого можна досягти завдяки ініціативі та наполегливості»¹¹.

Поява спогадів Дж. Г'юма пов'язана не тільки з особистим бажанням передати досвід майбутнім підприємцям, але, ймовірно, і з тим, що, як зазначає Дж. Рак, «однією з найважливіших особливостей мемуарів є їх існування як популярного текстового продукту в епоху капіталізму»¹², а також з інтересом європейського (зокрема, англійського) читача до Росії пореформених часів¹³. З іншого боку, мемуари Дж. Г'юма належать до історико-літературної україніки, яка охоплює великий комплекс творів іноземного походження з історії України¹⁴. Авторський суб'єктивний погляд на місцеве життя, притаманний мемуаристиці, поєднується в цьому випадку зі сприйняттям іноземця, який повсякчасно порівнює це життя з реаліями своєї країни.

Джордж Г'юм (1836 – 1922 рр.) походив із заможної англійської родини, вивчав машинобудування в інституті механіки в Іпсвічі. Після завершення навчання працював у Гринвічі на машинобудівному заводі, який виготовляв двигуни для морських суден. За цей час склав іспит на посаду флотського інженера. Власне, завдяки цій посаді він і потрапив до Росії: як інженер на судні «Мітрат», побудованому для російського уряду. Оскільки англійські роботодавці не гарантували йому стабільного працевлаштування, у 1857 р. Дж. Г'юм влаштувався на роботу до «Російської пароплавної навігаційної компанії» в Одесі¹⁵.

За декілька років, проведених в Одесі, він вивчив російську мову та близько познайомився з мешканцями місцевої британської колонії, що, зрештою, наштовхнуло його на думку зайнятися підприємництвом у «пів-

денних губерніях Росії», зокрема запровадженням «трудозберігаючих» машин (жниварок і молотарок) у менонітських колоніях¹⁶. Привабливість південноукраїнського регіону для іноземного підприємця є зрозумілою, зважаючи на його ринкову модернізацію, що відбувалася швидше за інші губернії України. Пореформена доба характеризувалася значним зростанням посівних площ, особливо під хлібними культурами. Найбільший приріст оранки спостерігався в Південній Україні, де головними культурами, до того ж експортними, були пшениця та ячмінь. Дефіцит робочих рук став одним із факторів, який сприяв ширшому проникненню сільськогосподарської техніки не тільки в поміщицькі, але й в селянські господарства. Водночас її виробництво в Росії II половини XIX ст. було, за словами О. Реєнта, «мізерним»: загальною вартість виробленої продукції становила близько 4 млн. руб¹⁷. Свою роль відіграла і привабливість колоній німців-менонітів, найбільш успішних в економічному плані серед 100 тис. німецьких поселенців: переважна їхня більшість була заможними зразковими сільськими господарями¹⁸.

Протягом завбільшки 30 років Г'юм здавав в оренду та продавав жниварки і молотарки, будував парові млини, на початку підприємницької кар'єри встиг попрацювати на винокурному та цукровому заводах, був добре знайомий із засновником «Новоросійської компанії» Джоном Г'юзом. Він жив у Василівці Мелітопольського повіту, Бердянську, Полтаві, понад двадцять років – у Харкові. Втім, значна частина його підприємницької діяльності була пов'язана власне з Півднем України. Отже, не дивно, що чимало уваги в його спогадах присвячено південноукраїнським степам, які він проїхав неодноразово від Одеси до селища Стила Катеринославської губернії (сучасна Донеччина).

Щодо українських губерній та їхнього населення, Дж. Г'юм застосовує назви, притаманні тогочасному дискурсу – «Південь Росії», «Малоросія», «малоросіяни», хоча присутні й такі терміни, як «Україна», «чу-

11 Hume G. *Thirty-Five Years in Russia*. London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co., LTD, 1914. P.311.

12 Rak J. Are Memoirs Autobiography? A Consideration of Genre and Public Identity. *Genre*. N36. P.311, 316.

13 Пятницькова І.В., Отземко О.В. Промисловий поступ Донбасу за мемуарами іноземців (друга половина XIX – початок XX ст.). *Емінак*. 2022. №3(39). С.53.

14 Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. Київ: Основи, 1998. С. 20.

15 Hume G. *Thirty-Five Years in Russia*. London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co., LTD, 1914. P. 1–32.

16 Ibid. С.50.

17 Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). Київ: Ін-т історії України, 2011. С.52–62; Темірова Н. Р. Матеріально-технічне забезпечення поміщицьких господарств України наприкінці XIX – на початку XX ст. *Наукові праці: Науково-методичний журнал. Вип.4. Історичні науки*. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2002. С. 83–87.

18 Васильчук В. М. Перші німецькі колонії на Півдні України (кінець XVIII – XIX ст.). *Музейний вісник*. 2015. №2. С. 67.

маки», «козаки», а автор демонструє знання історії Північного Причорномор'я давніх часів та окремих подій історії України.

У розповіді Дж. Г'юма про південноукраїнські степові регіони можна виокремити декілька сюжетів. На першому місці, безумовно, – підприємницька діяльність, оскільки це і було головною метою автора. Окремі розділи повністю присвячено початковому етапу підприємництва у менонітських колоніях Південної України. Початок діяльності в Бердянську Г'юм пояснює у такий спосіб: «Це був великий сільськогосподарський район і центр багатьох заможних власників, які жили в безпосередній близькості. Це було для нас дуже привабливим, оскільки [...] головною метою було представити їх [машини] на продаж»¹⁹.

Автор докладно розповідає про прибуття перших машин і «рекламний тур» навесні-влітку 1861 р., наголошуючи на досі існуючих примітивних способах переробки кукурудзи і збіжжя та своїй ролі першопроходьця: «Я відправився у подорож менонітськими колоніями з метою ознайомлення із жатними та молотильними машинами, яких до сих пір там не бачили»²⁰. Технічна характеристика машин, їхніх випробувань поєднується із описом реакції населення колоній: позитивне сприйняття заможними землевласниками, які згодом орендували і купували машини, з іншого боку – натовпи схвильованих селян, які «йшли за нею [жаткою], були просто вражені, побачивши, як кукурудза скочується довгим безперервним валом»²¹.

Поставивши за мету передати досвід ведення бізнесу в «так званій селянській імперії», Дж. Г'юм докладно описує усі перипетії, успіхи та невдачі свого підприємства. Причини невдач були різні: несприятливі погодні умови (посухи) і, як наслідок, неврожайні роки; непорядні партнери, шахрайство, крадіжки; проблеми з постачанням, оплатою й доставкою машин та обладнання з Англії (це могло бути пов'язане як із затримкою з боку партнерів, так і з поганими шляхами сполучення, радше їхньою відсутністю); прорахунки самого Дж. Г'юма, який

заснував ливарний завод у Полтаві, але не зміг набрати робітників»²².

Після десяти років невдач і зміни партнерів Дж. Г'юму вдалося налагодити не тільки продаж, а і виробництво сільськогосподарської техніки, здобувши гарну репутацію завдяки уважному ставленню до місцевих умов експлуатації, які відрізнялися від умов країни виробництва (Англії) і потребували додаткових змін у конструкції машин. Як зазначає автор: «Наш бізнес парових машин розширився, [...] тисячі виробляються щороку на заводах в Олександрівську та Бердянську. [...] Машина Вуда, будучи легкою і придатною для їхніх коней, тепер знаходить дім майже в кожній селянській хаті чи садибі колоніста на півдні Росії»²³. У декількох місцях він також наголошує на прибутковості побудованих ним млинів.

Відомості, наведені Дж. Г'юмом, відповідають ситуації, що склалася із забезпеченням сільськогосподарською технікою господарств Південної України пореформеної доби, конкретизують її завдяки особистим враженням автора. Йдеться про невисокий рівень впровадження машин у поміщицьких і селянських господарствах у середині XIX ст., кращу забезпеченість технікою господарств німецьких колоністів, поступове збільшення виробництва сільськогосподарської техніки на місцевих підприємствах за умов значного імпорту, з яким важко було конкурувати, значне поширення «збиральної» техніки (жниварок і молотарок) у степовій Україні на межі XIX-XX ст.²⁴

Велике значення Г'юм надає своїй участі у розвитку «вугленосного району» Катеринославської губернії: він супроводжував англійських інженерів, зокрема Дж. Г'юза, у перших розвідувальних поїздках у південно-східні степи, відвідував разом із ними маєтки місцевих поміщиків з вугільними покладами та мав можливість спостерігати «тривалий період процвітання» «Новоросійської компанії» на тлі стрімкого розвитку вугільно-металургійного регіону Криворіжжя та Донбасу²⁵.

19 Hume G. *Thirty-Five Years in Russia*. London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co., LTD, 1914. P. 68.

20 Ibid. C. 55–57, 69.

21 Hume G. *Thirty-Five Years in Russia*. London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co., LTD, 1914. P. 60.

22 Ibid. C. 60, 69–73, 88–89, 112, 116.

23 Ibid. C. 61, 120.

24 Рєнт О., Сердюк О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). Київ: Ін-т історії України, 2011. С.78–84; Темірова Н. Матеріально-технічне забезпечення поміщицьких господарств України наприкінці XIX – на початку XX ст. *Наукові праці: Науково-методичний журнал. Вип. 4. Історичні науки*. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2002. С.84–85. 25 Пятницькова І.В., Отземко О.В. Промисловий поступ Донбасу за мемуарами іноземців (друга половина XIX – початок XX ст.). *Емінак*. 2022. №3(39). С.57–58.

Чимало місця у мемуарах Дж. Г'юма присвячено враженням від південноукраїнських степів: автор провів там багато часу, жив, як він пише «на голій землі», «просто неба на полі»²⁶, наглядаючи за орендованими машинами та будуючи парові млини. Це окремі розділи, а також чимало згадок у різних частинах мемуарів. Описуючи південні степи, Дж. Г'юм говорить про великі території, що межують з Дніпром і тягнуться уздовж Азовського моря далеко на схід. Враження автора надзвичайно різнобарвні. Степ для Дж. Г'юма – «осередок глибокої тиші, яку порушують лише мінливі голоси природи в її різноманітних настроях», для споглядального розуму він не може бути монотонним, маючи різноманітні риси, що викликають величезний інтерес не тільки в природному, але й в історичному плані (автор демонструє знання стародавньої історії Північного Причорномор'я). Це весняний степ, вкритий квітами, коли «повітря під відкритим небом настільки чисте і свіже, що людина насолоджується його бадьорою дією і відчуває справжню насолоду від життя». Влітку це «чудові... ночі, коли, розтягнувшись на брезенті, з сідлом замість подушки, я міг дивитися вгору на зірки небосхилу, що виділялися у всьому своєму блиску на глибокому, темному, оксамитовому тлі»²⁷.

Окремі історії Дж. Г'юма пов'язані із зимовим степом, позаяк автор принаймні двічі потрапляв у жорстокі степові заметілі: «Ми вже переправилися через річку Молочну, коли почався рвучкий вітер і зловісна поява хмар передвіщала приход одного з тих штормів, званих заметілями [...]; вони падають раптово і з такою неблаганною люттю, що сніг, який спочатку падає м'якими пластівцями, невдовзі затвердіває на морозі й стає схожим на пил. Вітер гонить його горизонтальними лініями, цього не може витримати ані людина, ані кінь [...]»²⁸.

Зазначимо, що захоплення природною красою в англійського підприємця поєднується із тверезою оцінкою можливостей експлуатації родючих степових чорноземів: «По всій чорноземній області не знайти жод-

ного камінця чи гальки завбільшки з ніготь великого пальця. Лише через посушливість клімату, брак води, а ще більше безініціативність з боку уряду (власника землі) цей степ не перетворився на родючі регіони». Автор неодноразово наголошує на тому, що причиною частих неврожаїв у південно-степових районах були не тільки посухи, але й нераціональна система господарювання, зокрема, відсутність іригаційної системи, яка б зберігала снігову та дощову воду (вдається порівняння з іригаційними системами Індії, побудованими англійцями)²⁹. З огляду на вражаючі масштаби розорювання південних степів, особливо з 80-х років XIX ст., відомості Дж. Г'юма є досить доречними³⁰. Водночас автор наводить приклади ефективного використання степової землі в німецьких колоніях півдня, зокрема насадження лісу, вирощування великих урожаїв кавунів. Окремі частини розділів про степ Дж. Г'юм присвятив характеристиці рослинного і тваринного світу, докладно зупинившись на ще одній проблемі землеробства – шкідниках, особливо сарані, свідком навали якої він сам був декілька разів³¹.

Ще один сюжет мемуарів Дж. Г'юма – люди, з якими довелося зустрічатися, спілкуватися, працювати автору. Яскраві нариси про партнерів по бізнесу, власників маєтків, селян та німецьких колоністів є невід'ємним складником змісту автобіографічних спогадів. Чимало уваги присвячено власникам великих маєтків, в яких автор або провів багато часу, налагоджуючи машини та млини, або зупинявся, подорожуючи степами. Він наводить приклади плідного співробітництва з великими землевласниками із менонітських поселень, з поміщиком Мелітопольського повіту М. Поповим, хоча траплялися й випадки відвертого шахрайства³².

Окремий сюжет присвячений мешканцям німецьких колоній Півдня України, чисельність яких потягом другої половини XIX ст. збільшилася майже вдвічі, і вони, склавши в різних губерніях близько 4-5% населення, стали помітним етнічним компонентом регіону³³. Їхні села, як згадує Дж. Г'юм, різ-

26 Hume G. Thirty-Five Years in Russia. London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co., LTD, 1914. P.71, 79.

27 Hume G. Thirty-Five Years in Russia. London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co., LTD, 1914. P.85,93,99

28 Ibid. C.90, 113–115.

29 Ibid. C.78, 94, 96, 111.

30 Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). К.: Ін-т історії України, 2011. С.63.

31 Hume G. Thirty-Five Years in Russia. London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co., LTD, 1914. P.100-105.

32 Ibid. C.57, 67-74, 85

33 Васильчук В. М. Перші німецькі колонії на Півдні України (кінець XVIII – XIX ст.). *Музейний вісник*. 2015. №2. С.67; Міронова І. С. Німецька колонізація Південної України XVIII-XIX ст.: періодизація проблеми. *Історичний архів*. 2016. Вип. 16. С. 85.

нилися міцними будівлями та охайним виглядом, що разом із місцевими святами, на які запрошували автора, справило на нього дуже приємне враження³⁴.

Чимало уваги автор присвятив місцевим селянам, із якими провів багато часу. Називаючи узагальнено селян Півдня України російськими, він вказує на те, що Росія країна з багатьма народами, а район, в якому він жив, – це «Малоросія». Тут живуть як «малороси», татари, так і переселенці з Росії. Між «малоросами та росіянами» чимало розбіжностей, які загострювалися до ворожнечі, і тоді російській селянин називав малоросіянина «Мазепою» (!)³⁵. Окрім землеробства, Дж. Г'юм описує різноманітні заняття місцевого селянства: тваринництво і торгівлю худобою, виробництво селітри тощо. Дж. Г'юм був свідком скасування кріпацтва у 1861 р., справедливо зазначивши, що селяни були незадоволені реформою та цілком переконані, що власники не виконали наказів свого імператора. Фіксує він і таке явище, як сезонну міграцію найманих робітників із «внутрішніх губерній» на Південь на заробітки під час збору урожаю³⁶.

Г'юм зазначає, що селяни ввічливі, але не раболіпні, дуже гостинні, чим істотно різняться від англійців. Незрозумілими рисами побуту місцевого селянства для нього були пияцтво і поблажливе ставлення до цього, як ознаки доброго спілкування найвищого ступеню, надзвичайна релігійність, яка виглядала дещо формально («це, як на мене, не релігія»), і, водночас, забобонність³⁷. Враження англійця близькі до характеристик ментальності українського селянина, які наводить Ю. Присяжнюк, зокрема, спираючись на спогади Є. Чикаленка³⁸.

Загалом враження Дж. Г'юма щодо селян позитивні: «...перебуваючи завжди з ними, я навчився їх добре знати і поважати. Я виявив, що багато з них наділені досить здоровим глуздом і, якби вони були освічені, зробили б собі кар'єру в житті. Для мене селянство як клас стало дуже привабливим, і коли, як

іноді траплялося, я приєднувався до них біля багаття, я розповідав їм про свою землю та про наше власне селянство, що завжди їх дуже цікавило, особливо те, що навчання у нас було обов'язковим і всі вміли читати й писати. Мені завжди було цікаво почути, як вони вставляють зауваження або ставлять запитання, оскільки вони часто виявляли кмітливість, трохи не дивовижну»³⁹.

Висновки. Південноукраїнські степи в мемуарах Дж. Г'юма виступають як поєднання природних і людських факторів, соціальних та економічних взаємин, тісно переплєтених між собою. На першому місці, безумовно, – підприємницька діяльність, оскільки це і було головною метою автора. Захоплення українськими степами, природні сюжети тісно пов'язані із діловими інтересами: автор наголошує на потребі ефективної експлуатації родючих чорноземів. Свідчення Дж. Г'юма загалом збігаються з інформацією інших джерел, залучених до сучасних досліджень. Йдеться насамперед про використання найманої праці, сезонну трудову міграцію, суперечності пореформеної модернізації поміщицьких і селянських господарств Півдня України, яка поєднувалася з відсталіми агротехнологіями та дефіцитом сільсько-господарської техніки.

Важливим елементом спогадів є яскраві нариси про партнерів по бізнесу, власників маєтків, селян та німецьких колоністів. Живий інтерес до людей поєднується з доброзичливістю: навіть у випадках проявів відвертої непорядності автор залишається нейтральним у ставленні до людини. Водночас оповідання просякнуте оціночними судженнями, притаманними представнику європейського (британського) суспільства, що виявляється в порівняннях з реаліями своєї країни й антитезі: талановиті люди – відстала, неефективна держава. Автор із великою симпатією пише про місцевих (українських) селян, наголошуючи на їхніх здібностях, нереалізованих через неосвіченість.

34 Hume G. Thirty-Five Years in Russia. London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co., LTD, 1914. P.55.

35 Ibid. C.83

36 Hume G. Thirty-Five Years in Russia. London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co., LTD, 1914. P.79–82; Ресет О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). Київ: Ін-т історії України, 2011. С.36–37; Десятников І. В. Реформа 1861 р. та формування виробничих відносин у сільському господарстві України. *Проблеми історії України XIX - початку XX ст.* 2011. Вип. 18. С.79–80; Фареній І.А. Селянське господарювання в системі товарно-ринкових відносин пореформених десятиліть. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*: 36. наук. пр. 2011. Вип. 18. С.167.

37 Hume G. Thirty-Five Years in Russia. London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co., LTD, 1914. P.75, 83,84,86,87, 92.

38 Присяжнюк Ю. Українське селянство Півдня України як об'єкт етнологічних студій (на матеріалах спогадів Є. Чикаленка). *Український селянин*. 2019. Вип. 22. С.56–61; Присяжнюк Ю. Український селянин періоду кризи кріпосного права (штрихи ментального портрету). *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2022. №1. С.61–68.

39 Hume G. Thirty-Five Years in Russia. London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co., LTD, 1914. P.79–82.

Логічною, з огляду на це, є одна з головних ідей мемуарів – цивілізаційна місія автора, що реалізувалася не тільки шляхом впровадження «трудозберігаючих машин», а і долученням «східного народу» до благ цивілізації.

Зазначимо, що мемуари Дж. Г'юма не поодинокі явище, а частина великого комплексу мемуарів іноземців XIX – поч. XX ст., які містять багато важливої інформації з історії України та потребують кваліфікованого перекладу й дослідження.

References:

1. Desiatnikov, I. (2011). Reforma 1861 r. ta formuvannya vyrobnychkykh vidnosyn u silskomu hospodarstvi Ukrainy. [The reform of 1861 and the formation of industrial relations in the agriculture of Ukraine.]. *Problemy istorii Ukrainy XIX - pochatku XX st. [Problems of History of Ukraine in 19th – Early 20th Centuries]*, 18, 78–84. [in Ukrainian].
2. Farenii, I. (2011). Selianske hospodariuvannya v systemi tovarno-rynkovykh vidnosyn poreformenykh desiatelyit. [Peasant management in the system of commodity-market relations of the post-reform decades]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. [Problems of History of Ukraine in 19th – Early 20th Centuries]*, 18, 163–171. [in Ukrainian].
3. Hume, G. (1914). *Thirty-Five Years in Russia*. London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co., LTD. [in English].
4. Mironova, I. (2016). Nimetska kolonizatsiia Pivdennoi Ukrainy XVIII – XIX st.: periodyzatsiia problemy. [German colonization of Southern Ukraine 18 – 19th centuries: periodization of the problem]. *Istorychnyi arkhiv. [Historical archiv]*, 16, 81–87. [in Ukrainian].
5. Nalyvaiko, D. (1998). *Ochyma Zakhodu: Retseptsiia Ukrainy v Zakhidnii Yevropi XI – XVIII st. [Eyes of the West: Reception of Ukraine in Western Europe of the 11th–18th century]*. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
6. Piatnytskova, I. & Otzemko, O. (2022). Promyslovyy postup Donbasu za memuaramy inozemtsiv (druha polovyna XIX – pochatok XX st.). [Industrial Progress of Donbas in Memoirs of Foreigners (second half of the 19th – the beginning of the 20th century)]. *Eminak. [Eminak]*, 3(39), 49–65. [in Ukrainian].
7. Prysiazhniuk, Yu. (2019). Ukrainiske selianstvo Pivdnia Ukrainy yak ob'iekt etnologichnykh studii (na materialakh spohadiv Ye. Chykalenka). [Ukrainian peasantry in Southern of Ukraine as an object of ethnological studies (based on Yevhen Chykalenko's memories)]. *Ukrainskyi selianyn. [Ukrainian peasant]*, 22, 56–61. [in Ukrainian].
8. Prysiazhniuk, Yu. (2022). Ukrainskyi selianyn periodu kryzy kriposnoho prava (shtrykhy mentalnoho portretu). [Ukrainian peasant during the crisis of serfdom (strokes of the mental portrait)]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriiia «Istorychni nauky». [Cherkasy University Bulletin: Historical sciences]*, 1, 61–68.
9. Rak, J. (2004). Are Memoirs Autobiography? A Consideration of Genre and Public Identity. *Genre*, 36, 305–326. [in English].
10. Reient, O. & Serdiuk O. (2011). *Silske hospodarstvo Ukrainy i svitovyi prodovolchyi rynek (1861–1914 rr.). [Agriculture of Ukraine and the World Food Market (1861–1914)]*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
11. Temirova, N. (2002). Materialno-tekhniche zabezpechennia pomishchyskykh hospodarstv Ukrainy naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [Material and technical support of landlord farms of Ukraine at the end of the 19th – at the beginning of the 20th century]. *Naukovi pratsi: Naukovo-metodychnyi zhurnal. Istorychni nauky. [Scientific and methodical journal. Historical sciences]*, (Vyp.4, 83–87). Mykolaiv: MDHU im. Petra Mohyly. [in Ukrainian].
12. Temirova, N. (2003). *Pomishchyky Ukrainy v 1861–1917 rr.: sotsialno-ekonomichna evoliutsiia [The landowners of Ukraine in 1861–1917: socio-economic evolution]*. Donetsk: DonNU. [in Ukrainian].
13. Vasylichuk, I. (2015). Pershi nimetski kolonii na Pivdni Ukrainy (kinets XVIII – XIX st.). [First German colonies on South of Ukraine (the end of the XVIII – XIX)]. *Muzeinyi visnyk. [Museum Bulletin]*, 2, 60–68. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 15.04.2023

Схвалено до друку / Accepted: 23.05.2023